

Et portræt af Hals sogn 1608-1618

Af Jakob Ørnbjerg

Jens Madsens indberetning

I 1638 bad lægen og runeforskeren Ole Storm (1588-1654) samtlige præster i Danmark om at indsende beskrivelser af topografi og oldtidsminder fra deres respektive sogne. Denne skrivelse nåede også frem til Jens Madsen, der var sognepræst i Hals ca. 1610-1640. 28. november 1638 fulgte han Worms opfordring og nedskrev en rapport om Hals sogn. Omskrevet til vore dages sprogbrug lyder rapporten som følger:

”Hals sogn er et slet land, og der er ingen store bjerge her. En skov er der, kaldet Hals skov, den er delt i tre parter: 1) Strandmarken, 2) Middelskov og 3) Nørreskov. Der er også en lille fiskerby Hou, hvortil der også ligger en skov, kaldet Hou skov. Fra disse skove løber der store bække ned i stranden. Andet findes her ikke, der mig synes fornødent at indberette”.

På trods af, at Jens Madsen altså ikke havde meget godt at sige om sit sognekald, får vi med hans indberetning fra 28. november 1638 den ældst kendte beskrivelse af Hals sogn. Den kan med fordel suppleres med Den Danske Atlas fra 1769, hvor præsten og forfatteren Erich Pontoppidan beskrev Hals som ”en god Bondeby”, hvis huse var tækket med stråtag og havde lervægge, der var understøttet med brædder. Pontoppidan fortalte videre, at befolkningen i Hals levede af landbrug, fiskeri og tørvegravning samt lidt udvinding af havsalt, og der er ikke grund til at antage, at boliger og beskæftigelse i Hals havde taget sig væsentligt anderledes ud 131 år tidligere, da Jens Madsen var præst i sognet.

De ældste kilder til sognets historie

Hvis vi vil vide mere om de bønder, fiskere og andet godtfolk, der levede i 1600-tallets Hals, er retsprotokollerne fra Hals Birketing, sognets lokale domstol, som er bevarede for årene 1630-1631, 1644-1645, 1653-1655, 1680 og 1684, værd at konsultere. Via disse retsprotokoller er det muligt at få et sjældent indblik i bondesamfund, mentalitet og retspraksis i Hals for snart 400 år siden. Endelig har anlæggelsen af Hals Skanse i 1625 og sognets deraf følgende rolle som militært støttepunkt også kastet en mængde skriftligt kildemateriale af sig, der kan fortælle mangt og meget om skansens historie, og de til tider meget blodige begivenheder, der udspillede sig her.

Til gengæld er man så på mere usikker grund, hvis man er interesseret i at blive klogere på Hals sogns historie før 1625-1683, hvor Hals skanse, retsprotokollerne fra Hals Birketing og Jens Madsens indberetning til Ole Worm bringer sognet frem i dagslyset. I den forbindelse er der dog hjælp at hente i en hidtil ret så upåagtet kildegruppe. Det drejer sig om de bevarede lensregnskaber fra Aalborghus len for årene 1591-1659. Denne artikel har til hensigt at præsentere nogle smagsprøver på de oplysninger om livet i Hals, der er dukket op i de bevarede lensregnskaber for årene 1608-1618.

Len og lensmand

Siden 1200-tallet havde Hals sogn og de tre landsbyer Hals, Hou og det nu forsvundne Skovshoved tilhørt munkene i Vitskøl Kloster, der ejede størstedelen af sognets bondegårde, opretholdt lov og orden i sognet, og desuden havde ejendoms- og brugsretten til områdets skove. Med den protestantiske Reformation i 1536 blev den katolske kirkes jord og gods konfiskeret af Christian 3. (konge 1534-1559), så bortset fra en kort periode, 1637-1642, hørte Hals sogn frem til Enevældens indførelse i 1660 under det store Aalborghus len, der strakte sig fra Skagen i nord til Mariager i syd. Det var derfor også den kongeligt udnævnte lensmand, der havde det overordnede opsyn med Hals sogn. 1597-1622 var det således adelsmanden Mandrup Parsberg til Hagesholm, der varetog denne opgave og repræsenterede kongens interesser i Hals.

Men hvad var et len så for en størrelse? Siden de ældste tider havde det været kutyme, at kongen udpegede betroede mænd til at administrere hans jord og gårde rundt omkring i riget. Efter Valdemar Atterdag og Margrethe den 1.s generobrings- og tilbagekøbspolitik af de landområder og borge, der var gået tabt i den kongeløse tid 1332-1340, blev denne uddeling af arbejdsopgaver for alvor sat i system. Med henblik på at lette lokaladministrationen og skatteopkrævningen blev den danske konges riger og lande derfor opdelt i store landområder, der blev kaldt len. Hvert len blev styret og administreret af en lensmand, der fra Reformationen i 1536 og frem til Enevældens indførelse i 1660, altid rekrutteredes blandt de danske adelsmænd. Til gengæld for sit arbejde fik lensmanden del i lenets indtægter efter ofte ganske indviklede regler. I 1400-1600-tallet var det således len og lensmænd, der udgjorde det danske samfunds politiske, administrative og økonomiske omdrejningspunkt. I denne periode bliver den danske stat også ofte karakteriseret som domænestaten.

Begrebet domænestat skal forstås på den måde, at statens budget i videst mulig omfang blev finansieret af afgrøderne og indtægterne fra kongens jord og gårde, der også var kendt som de kongelige domæner. Disse indtægter kunne godt være klingende mønt, men generelt var der tale om, at de skatter, afgifter, bøder, leverancer og øvrige opkrævninger, som kongen havde krav på fra befolkningen, blev indbetalt i naturalier i form af korn, kvæg, kød, flæsk, fisk, fjerkræ, smør, ost, tømmer, mursten, hø, honning, frugt, grøntsager, øl osv., mens pengeskatter, som vi kender dem i dag, kun blev udskrevet i ekstraordinære tilfælde. Alle førnævnte fødevarer, råstoffer og byggematerialer solgte kongen efterfølgende videre til fremmede og lokale købmænd, hvis indbetalingerne da ikke med skib blev sendt til København, hvor det blev forbrugt og fortæret af hoffet, hæren og flåden.

Den lensmand, der havde ansvaret for Aalborghus len, havde sin embedsbolig på Aalborghus slot, og herfra holdt han øje med lenets befolkning, bestyrede kongens gårde og gods, opkrævede skatter, bekendtgjorde love og forordninger og varetog lenets militære forsvar. Hvert år til 1. maj var lensmanden forpligtiget til at aflægge et årligt regnskab over lenets faste og varierende indtægter og udgifter til kongen i København. Det er i disse lensregnskaber, at Hals med mellemrum dukker op. Lenets primære indtægter fra Hals kom fra de fæstegårde og husmandssteder som kongen, i egenskab af sognets godsejer, havde ret til at opkræve skatter, afgifter og arbejdsydelse af. Dertil opkrævede lensmanden en række mindre, varierende indtægter, og det er via disse sidstnævnte indtægter, primært i form af opkrævede bøder, at det er muligt at blive lidt klogere på livet i Hals i 1600-tallets begyndelse.

Skovene

Da Erich Pontoppidan besøgte Hals i 1769, noterede han sig, at sognet var så fattigt på træ, at befolkningen udelukkende brugte tørv som brændsel, men sådan havde det ikke altid været. Tilbage i Middelalderen havde de i 1638 af Jens Madsen fire omtalte skove i Hals sogn: Strandmarken, Middelskov, Nørreskov og Hou skov, udgjort en del af det sydøstlige Vendsyssels sammenhængende skovland af store birke- og bøge-, elle- og egetræer. Suppleret med småkrat, moser, vandhuller og vildnis bredte disse skove sig ud mod Kattegatkysten i øst og ned mod Limfjordens vande i syd. Skovene var dog ikke til fri afbenyttelse. Jagtretten på de kronhjorte, rådyr, vildsvin, ulve, urfugle, ræve og grævlinger, der holdt til her, tilhørte således kongen. Vigtigere end jagtretten var dog kongens ejendoms- og brugsret til skovenes træer og tømmer. I 1600-tallets Danmark var træ den vigtigste energikilde og derfor et meget eftertragtet råstof. Det blev anvendt som brændsel til varmekilde og madlavning i hytte og på slot, ligesom der også gik masser af træ til husbyggeri og som brændsel til saltsydning, jernudvikling, kalkbrænding og teglstensfremstilling. Hertil kom Christian 4.s byanlæggelser, slotsbyggerier og oprustning af den danske orlovsflåde, der fik efterspørgslen på godt tømmer til at stige i vejret. I 1638 havde den intensiverede træfældning derfor betydet, at skovene i Hals sogn var blevet splittet op i fire dele, frem for som i Middelalderen at have bestået af et sammenhængende skovområde. Nyttевærdien af skovene i Hals sogn ser i 1600-tallets begyndelse dog ud til at have ligget i store mængder af brændsel, der til lenets vidt forskellige formål kunne indsamles her, ligesom skovenes vildtbestand holdt konge og lensmand forsynet med frisk kød.

Skovene i Hals var altså et væsentligt aktiv for Aalborghus len, som det var vigtigt at værne om. Med henblik på at forhindre krybskytteri og ikke mindst ulovlig træhugst og brændselsindsamling havde lensmanden på Aalborghus ansat to skovfogeder. Det var som regel lokale bønder, der beklædte disse embeder, og i 1612 var det Lars Olufsen og Niels Rasmussen fra Hals, der af Mandrup Parsberg hver fik udbetalt seks daler for deres opsyn med skovene.

Det ser ud til at have været yderst tiltrængt, for i Hals tog man det nemlig ikke så nøje med den kongelige ejendomsret til skovens træer. I lenets regnskabsår 1608-1609 måtte Laurids Lauridsen og Rasmus Andersen fra Gaaser betale henholdsvis halvanden daler og tre daler i bøde for de vognlæs grene, de ulovligt havde taget i skovene, og i Hans Markvordsens gård i Hals fandt skovfogederne samme år noget egetømmer, hvis ophavssituation bonden øjensynligt ikke kunne gøre ordentligt rede for. Det vakte åbenbart mistanke om, at egetømmeret kom fra kongens skove, og Hans Markvordsen blev dømt til at hoste op med en bøde på to daler. Straks værre var det i 1608-1609 for Jens Mortensen og Anders Mortensen fra Gaaser, der måtte betale fire daler i bøde til lensmanden ”for et træ de huggede på i Hals skov og skovfogeden jagede dem derfra”. På trods af, at Lars Olufsen og Niels Rasmussen formåede at tage ulovlige skovhuggere på fersk gerning, var lensmanden åbenbart ikke tilfreds med deres arbejdsindsats. I 1613 blev de to bønder derfor fyret, og i stedet for ansatte Mandrup Parsberg Niels Ibsen fra Hals til at holde øje med skovene. Eftersom Niels Ibsen var til hest, var han åbenbart at betragte som en mere mobil og dermed også mere effektiv skovfoged, og han fik derfor også udbetalt hele 16 daler i årsløn, hvor Lars Olufsen og Niels Rasmussen havde måttet nøjes med seks daler hver. Niels Ibsen har uden tvivl gjort god brug af sin hest, for den store efterspørgsel på brændsel og tømmer inspirerede åbenbart nogle af de lokale bønder til at sætte den ulovlige skovhugst i system

med henblik på videresalg. Niels Rasmussen blev i regnskabsåret 1613-1614 således idømt en bøde for et halvt vognlæs træ, som han havde videresolgt til Niels Hansen i Aalborg, og flere bønder fra Hals og de omkringliggende sogne blev 1608-1618 også tiltalt for at have opkøbt stjålne træer fra skovene.

Svinene

Kronhorte, ulve, vildsvin, skovfogeder og brændetyve var ikke de eneste levende væsner, der strejfede frit omkring i Hals sogns skove, da man her også kunne møde Christian 4.s og de lokale bønders svinebestand. Staldfodring af svin var dyrt, så hvis man som godsejer holdt svin i større antal, var det nødvendigt med skove, hvor svinene kunne gå på olden. At sende sine svin på olden var ensbetydende med, at svinene efter Mikkelsdag, dvs. 29. september, blev sluppet løs i skovene, hvor de levede af ege- og bøgetræernes agern og bog og hvad de nu ellers kunne finde i skovbunden. Helt overladt til sig selv var svinene dog ikke. Der blev som regel bygget indhegninger, hvor de kunne søge læ for vejr og vind og drikke vand fra et af de nærliggende vandløb. Var det småt med olden kunne man med fordel anlægge foderpladser, hvor svinene kunne få lidt ekstra foder. Her gik svinene så indtil november-december, hvorefter de blev drevet til Aalborghus slot med henblik på slagting og nedsaltning. Flæsket blev derefter opmagasineret i slottets kældre som vinterforråd, men meget af det nedsaltede flæsk endte også som skibsproviant i orlovsflåden.

I modsætning til Aalborghus lens himmerlandske skove, der i gode oldenår, kunne brødføde op til 24.000 svin, var det mere beskedne forhold, der gjorde sig gældende i Hals. I 1613 gik der ifølge lensregnskaberne således 13 af kongens svin på olden i Hou Skov, 16 svin i Strandmarken og 26 svin i Nørreskov, mens Middelskov åbenbart ikke kom i betragtning som opfedningsområde dette år. Hvert år lod lensmanden skovene taksere i olden, og hvis det tegnede til at give overskud, kunne lokalbefolkningen, mod betaling naturligvis, få lov til at slippe deres svin løs i de kongelige skove. 1616 var i hele landet et rigtigt godt oldenår, hvilket også blev til glæde for folk og fæ i Hals. I lensregnskaberne for dette år ses det, at Peter Svendsen fra Holtet, Thyge Lauridsen i Hals, Hals-præsten Jens Madsen og Jens Jensen i Skovshoved havde betalt for at lade deres svin spise sig tykke og fede i Christian 4. olden. Thyge Lauridsen og Jens Jensen havde hver seks svin i skoven, præsten havde fire svin og manden fra Holtet lå på førstepladsen med hele otte svin. Inden svinene blev sluppet løs, skulle de brændemærkes med ejermandens forbogstaver på det ene øre, så man kunne kende dem fra hinanden. Ved samme lejlighed fik svinene ofte en metalring eller en træpind i trynen, så de ikke rodede for hårdt i skovbunden og ødelagde træernes rødder. Uden betaling var det under alle omstændigheder forbudt at slippe sine svin løs i kongens skove. Der findes ikke spor efter hyrder i lensregnskaberne for Aalborghus, men det var normalt, at der var ansat en svinehyrde til at holde opsyn med svinene, og sikre sig, at alt gik ordentlig til. Det er sikkert denne svinehyrde, som Jens Møller fra Hals Mølle har mødt i 1613. Dette regnskabsår måtte mølleren nemlig betale fem daler i bøde til lensmanden ”fordi hans svin løb ulovlig ind på kongelig majestæts olden”.

Sex og slagsmål

Langt mere alvorlige lovovertrædelser end ulovlig skovhugst og løsslupne svin finder vi også spor af i lensregnskaberne. Siden 1459 havde Hals sogn udgjort

en selvstændig retskreds, et såkaldt birk. Befolkningen i Hals var alle undergivet godsejeren, i dette tilfælde Christian 4., der opretholdt lov og orden i birket, og af samme årsag havde ret til andel af de bøder, der i birket blev opkrævet for lovbrud. Lovgivning, retsprocedurer og strafudmåling fulgte samme mønster som resten af landet, og blev på de ugentlige retsmøder på Hals Ladegård ført ud i livet af birkefogeden, en af sognets rigeste bønder og kongens lokale dommer og retsbetjent. De straffesager, som birkefogeden måtte forholde sig til i Hals 1608-1618 koncentrerede sig primært om to ting: Sex og slagsmål.

Den protestantiske Reformations strenge moralske krav og frygten for kønssygdomme resulterede i 1600-tallet i en decideret klapjagt på enhver, der trådte udenfor dydens smalle sti og havde sex udenfor ægteskabet. Det gik hårdest for sig i købstæderne med offentlige ydmygelser, piskninger og fordrivelser, mens man på landet i al almindelighed og i Hals i særdeleshed ser ud til at have anlagt en mere pragmatisk linje og betalt sig fra disse lovovertrædelser.

I regnskabsåret 1608-1609 måtte Jens Nielsen i Hals betale fem daler i bøde til Mandrup Parsberg ”for et kvindfolk han belå ved navn Else Simonsdatter”, mens Peder Ovesen og Peder Poulsen for deres lignende forseelser med henholdsvis Maren Svendsdatter og ”et kvindfolk” betalte hver fem daler. I betragtning af, at de samlede bødeindtægter fra Hals dette regnskabsår udgjorde 28½ daler, stammede over 50 % af bødeindtægterne altså fra bøndernes overtrædelser af det sjette bud, så det var ikke småpenge, der på den konto gik i lenets kasse. Historien gentog sig i 1613-1614, hvor Anders Pedersen blev stævnet til birketinget og blev idømt en bøde på fem daler ”for han belå Gertrud Jensdatter”. Billigst slap i den forbindelse Anne Jensdatter i Hou i regnskabsåret 1616-1617, ”for hun lod sig beligge af hendes fæstemand Oluf Nielsen”, hvilket blev takseret til halvanden daler. Grunden til, at Anne Jensdatter og Oluf Nielsen slap så billigt er, som teksten antyder, at parret var forlovede, men altså endnu ikke havde fået kirkens velsignelse og godkendelse af deres forhold.

De menneskelige relationer i Hals kunne dog også antage mere uforsonlige former, hvilket viser sig i de opkrævede bøder for slagsmål og overfald, sår og skader. I regnskabsåret 1613-1614 måtte Christen Mouritsen i Hals betale halvanden daler ”for han slog Anders Tømmermand på hovedet med et økseskaft”, Jens Kok betalte samme regnskabsår tre daler, ”for han slog Johan Laustsen på munden” og Thomas Jensen fra Hou måtte betale tre daler for hans slagsmål med Niels Skytte. Samme regnskabsår var Lars Jensen og Jens Thuresen fra Hou i klammeri, og endelig var der Mads Madsen fra Hals, der ”fordi han huggede en mand fra Sæby i hånden” blev idømt en bøde på tre daler. I det sidst nævnte tilfælde kan der dog have været tale om en arbejdsulykke, måske i forbindelse med skovarbejde?

1614-1615 melder lensregnskaberne intet om slagsmål i Hals og 1615-1616 nævnes kun et enkelt voldeligt overfald i sognet. I 1617-1618 var man til gengæld tilbage for fuld styrke. Niels Madsen i Hals ”slog Niels Skyttes kvinde på munden” og Jens Møller, der i 1613 stod anklaget for ulovligt at have lukket sine svin ind på kongens olden, måtte igen til lommerne og betale seks og en halv daler, da han i møllen var kommet i slagsmål med Lars Pedersen. Sognets kvinder kunne sandelig også være med, da Oluf Madsens hustru i Hou slog Jep Larsens hustru ”2 blå slag”, hvilket blev takseret til en bøde på halvanden daler. Netop de forskellige bødetakseringer viser os, at man i den enkelte

voldssag har konsulteret det erstatningskatalog over sår, knubs, skrammer, blå mærker og ødelagt tøj, som der fandtes i Jyske Lov, der var den gældende lovbog i Jylland frem til Danske Lovs indførelse i 1683.

Set fra vore dage kan så mange slagsmål og voldsepisoder i et forholdsvist lille område som Hals virke voldsomt, men 1600-tallets Danmark var et samfund, hvor vold og voldsanvendelse var almindeligt anerkendt som omgangsform og revselsesmiddel. En sprængfarlig cocktail af sociale spændinger, svage politimyndigheder, barbariske straffe, store mængder alkohol og den notoriske frygt for, at ens gode navn og rygte skulle blive draget i tvivl, resulterede i alle samfundslag i utallige drab, overfald, slagsmål, hærværk og injuriersager og Hals skiller sig altså ikke ud i den forbindelse. I modsætning til andre len hører vi dog 1608-1618 ikke om egentlige drabssager fra Hals, og i et par af de pågældende bødesager har det heller aldrig udviklet sig til mere end fornærmelser og ordkløveri. Det var således tilfældet for Jep Larsen, der i regnskabsåret 1617-1618 måtte betale seks daler i bøde, "for nogle skældsord hans hustru tilsagde Gert Poulsens hustru" og Jens Madsen i Hou, der samme år betalte en bøde på sin søns vegne, da sønnen "havde tilsagt bødkeren nogle skældsord".

Hvad enten det drejer sig om brændetyveri, sex udenfor ægteskabet, slagsmål eller skældsord, har lensregnskaberne selvfølgelig den slagside, at det kun er de lovovertrædelser, der er kommet til birkefogedens og lensmandens kendskab, der har resulteret i et krav om bødebetaling. Hertil kommer, at de pågældende lovovertrædelser i lensregnskaberne som regel nævnes med bare et par linjer, hvor gerningsmanden, forbrydelsen og bøden opsummeres. Vi bliver således ikke klogere på hverken konfliktens årsag eller den efterfølgende retssags forløb. I 1600-tallet var det desuden almindelig praksis, at man via forlig og kontant afregning bilagde stridigheder uden domstolenes indblanding. Det er ensbetydende med, at en lang række sager aldrig er ført til protokols, og dermed for altid er undsluppet vores opmærksomhed. Under alle omstændigheder er der dog med de bevarede lensregnskabers optegnelser 1608-1618, hvor fragmentariske og summariske disse optegnelser end måtte være, tale om et værdifuldt kulturhistorisk kildemateriale, der kan føje nogle små brikker til den store historie om Hals sogn.

Litteratur og kildemateriale

Upubliceret kildemateriale

Rigsarkivet

Lensregnskaberne for Aalborghus 1608-1618.

Litteratur og publiceret kildemateriale

Bender, Susanne Krogh: Livet på Aalborghus i det 16. og 17. århundrede. Særtryk af Fra Himmerland og Kær Herred, 1975.

Brøndergaard, V. J.: Folk og fæ 1. Dansk husdyr etnologi, 1992.

Christensen, Chr.: Kjær Herreds Skove i gamle Dage - navnlig i det 17. Aarhundrede. I: Fra Himmerland og Kjær Herred 1914, s. 437-467.

Christensen, Chr.: Kjær Herreds Skove i gamle Dage - navnlig i det 17. Aarhundrede. I: Fra Himmerland og Kjær Herred 1915-1917, s. 1-55.

Knudsen, Hans: Indberetninger fra præsterne i Aalborg Stift 1683. I: Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, 4 rk., 1. bd., 1911, s. 73-141.

Troels-Lund, Troels Frederik: Fødemidler. Hverdag og Fest. Udgør bind 3 af den af Erik Kjersgaard redigerede 6. udgave af Dagligt Liv i Norden i det 16. Århundrede, 1969. (1. udgave 1879-1901).

Pontoppidan, Erik: Den Danske Atlas, Tomus V, 1. bd., 1970. (1. udgave 1769).

Steensberg, Axel: Natur og landskab. I: Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark 1620-1720, 1969, s. 489-523.

Ørnbjerg, Jakob: Hals Birketing. I: Henrik Gjøde Nielsen et al (red.): Fra Reformation til Enevælde - Renæssancen i Nordjylland 1536-1660, s. 249-268.

På dette udsnit af Videnskabernes Selskabskort fra 1793 ses Hals sogn i det sydøstligste hjørne af Vendsyssel, mod syd grænsende til Limfjorden, mod øst grænsende til Kattegat, mod nord grænsende til Dronninglund sogn og mod vest grænsende til Ulsted og Øster Hassing sogne. På kortet ses de 3 landbyer Hals, Skovshoved og Hou, ligesom skovenes udstrækning i slutningen af 1700-tallet er indtegnet.

Denne artikel er tidligere publiceret i årsskrift 2009, udgivet 2010 af Museumsforeningen for Hals Museum og Hals Museum.